

АДАМ БАЛАСЫНДАГЫ ДИНГЕ ИШЕНҮҮ СЕЗИМИ

Доктор Адем Йеринде*

Дин - адамзат тарыхындагы бүткүл коомдорго тиешелүү жалпы социалдык феномен. Дин өзүнүн эң туура мыйзамдары жана белгилүү жоболору менен адамга багыт берип, анын ички жана сырткы дүйнөсүн курчап турган, аң-сезими менен туюм-сезимдерине жол көрсөткөн дисциплина болуп эсептелет. Инсан, коомдун мөмөсү катары, тарыхта адам баласы басып өткөн дээрлик бүт доорлордо, табияттан жогорку бир күчтүн бар экендигин жана анын жардамына муктаж экендигин сезүүсү зарыл.

Инсан көңүлүнүн түпкүрүнөн чыккан бул сезими менен кудуреттүү күчкө умтулуп, ага руханий жактан байланат. Ишеним сезими жогорку күчкө байланыштуу жана адам баласын көрүнбөгөн ааламга чакырганы айкын. Коркуу, сүйүү, таң калуу, моюн сунуу, үмүт, сабырдуулук, шүгүрчүлүк, ыраазычылык, урмат-сый, таазим, кайгы, ыйбаа, сыяктуу адамдык сезимдер диний тажрыйбага мисал боло алат. Демек, адамдагы ишеним сезими диний тажрыйба алкагында жана диний темаларга карата колдонулган туюм-сезимдердин жалпы аты болуп эсептелет. Адамдагы ишеним сезими, негизинен өздүк табиятындагы тубаса сезим экендиги талашсыз. Бирок, бул сезим адам баласын курчап турган социалдык жана психологиялык шарттарга жараша унутулат же болбосо адамдын аң-сезиминин калыптануусуна параллель түрдө өсүп-өнүгөт.

Фрейд жана Маркс, диндин Теңирден келген чындык экендигин жана Кудай Тааланын акыйкаттыгын танган атеист жана позитивист окумуштуулар, инсандагы ишеним сезиминин булагын “тоскоолдук” жана “аргасыздык” теориялары менен түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Бул теорияларга караганда, дин адам баласынын жаратылышында болуп жаткан кубулуштарга карата, өзүнүн алсыздыгын жеңүү максатында ойлонулуп табылган психологиялык касиеттердин натыйжасы болуп эсептелет. Диндик жүрүм-турумдар жана мамилелер, адам баласынын чабалдыгынан жана канааттанбоосунан келип чыгат. Диний азап чегүү-бул чыныгы психологиялык кыйналуу. Дин-тынчсызданган адамдын ички карама-каршылыгы, жансыз абалдын руху жана ал адамдардын башын айланткан опийим. Ошондуктан, дин чындыкка коошпогон кубулуш, негизи жок түшүнүк, жаңылыштык жана туура жолдон адашуу деген тыянактарды айтышкан.¹

Аргасыздык тажрыйбасынын таасири, диндик жүрүм-турумдун аткарылышында маанилүү роль ойногондугу чындык. Курандын көптөгөн аяттарында да белгиленгендей, адамдар көбүнчө согуш, ачарчылык, сел, жер

* ОшМУ, теология факультети

¹ Hayati Hökelekli. *Din Psikolojisi*, s.86. 92-93.

титирөө, оору, күтүлбөгөн кырсыктар сыяктуу материалдык жана моралдык жоготууларга учураганда, айрыкча өлүм коркунучунда турганда, дуба кылып, Кудайдан бата тилөөсү жана ибадат кылуусунан динге болгон ишеничинин күчөгөндүгү байкалган. Табигый кырсыктарга карата, өзүн алсыз сезген инсан, “жашоосун улантуу” максатында, бардык нерсеге күчү жеткен кудуреттүү Кудай Таалага жалынып-жалбарып жардам сурашат. Скептиктер жана атеисттер дагы айласыз калган учурларында жана коркунучтуу абалдарда Кудайдан жардам тилешет.² Бирок, айласыздык психологиясынын негизинде, калыптанган тажрыйбалардын натыйжасында пайда болгон диний кыймыл-аракет убактылуу болгондуктан, коркунучтан өтүп кетиши менен эле унутулуп калат, ошондой эле чын ыкластан кабыл алынган диндик туруктуу жүрүм-турумдарга түрткү бербейт. Бул чарасыз көрүнүш өзүнүн таасирин жоготуп, ал-ахыбал нормалдуулукка айланганда адам баласы, жараткан Теңиринен алыстап кетиши ар дайым мүмкүн. Мына ошондуктан, жогоруда айтылган теориялар, диндик жүрүм-турум феномендеринин бир бөлүгүн түшүндүрүү менен, ар түрдүү шарттарда адам баласына туруктуу диндик кыймыл-аракеттерди аткартууга жана түшүндүрүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Айрыкча “аргасыздык” теориясынын натыйжасы катары, диний жашоо жана диний туюм-сезимдер коомдун өнүкпөгөн жакыр бөлүгүндө дагы күчтүү болушу керек. Бирок, атайын изилдөөлөргө караганда, Америка Кошмо штаттары жана Англия сыяктуу өнүккөн өлкөлөрдө коомдун жогорку катмарында орун алган жана материалдык жетишкендиктерге ээ адамдар динчил болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө Батыш өлкөлөрүнүн дээрлик көпчүлүгүндө, коомдун эң аз кирешелуу адамдары катары жумушчулар динчилдиги боюнча акыркы орунда турушат.³ Ошондуктан “тоскоолдук” жана “аргасыздык” теориялары диний ишеним сезиминин булагын толугу менен түшүндүрүп бере албайт. Инсан зарылчылык жана тоскоолдуктарга дуушарланганда өзүнө социалдык колдоо көрсөтө турган максаттарга умтулушу ыктымал. Бирок, бул эч убакта жүрүм-турумдардын булагын аныктоодо, жеткиликтүү тезис болуп эсептелбейт. Арийне, аргасыздык тажрыйбасы, табиятынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жана бир гана убакыттын өтүшү менен социалдык-психологиялык шарттардын басымынын негизинде эрксиз түшүнүккө айланган сезимдин, эрктүү абалга келишине шарт түзгөн таң калыштуу тажрыйбалар болуп эсептелет.

Ислам динине карата, адам баласы төрөлгөндө эле Кудай Тааланын бар экендигин кабыл алууга жөндөмдүү болуп төрөлөт. Мына ошол себептен адамдагы диний ишеним тубаса болот. Ишеним сезими адам баласынын негизги түзүлүшүнө, кулк мүнөзүнө жана сырткы дүйнөнүн таасиринде болбогон алгачкы табиятына купуя айкаштырылган. Акыркы мезгилдерде, баланын психологиясын изилдөө иштеринде, анын табияты диний ишенимге жакын жана кабыл алууга жөндөмдүү экени аныкталган.⁴

“Инсан абдан сулуу келбетте жаратылган”⁵ деп бир аятта айтылгандай бала дүйнөгө динчил болуп келбесе да, дин менен эч кандай байланышы жок болуп,

² Аргасыздык тажрыйбалары боюнча адамда калыптанган адаттар жөнүндө караңыз. ел-Исраил 17/67, 83; ел-Хижр. 15/53-55; ер-Рум.30/36; ез-Зүмер, 39/8; Фуссилет, 41/49-51; ел-Фежр, 89/15-16.

³ bk. Ünver Günay. “Modern Sanayi Toplumunda Din”, *E.B.Э.Ф. Dergisi*, 1997, s.35-37.

⁴ Hökelekli, a.g.e., s.124

⁵ ет-Тин, 95/4.

төрөлбөйт. Балада табигый түрдөгү диндик жөндөмдүн жана динге умтулуунун бар болушу, бүгүнкү күндө илимий-изилдөөлөрдүн негизинде далилденүүдө.⁶ Макс Мюллер, өзүнүн абдан кылдат жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн натыйжасында, диндик ишеним сезими адам-баласынын жаратылышында тубаса бар экендигин аныктап чыккан. Ал эми Бенжамин Констант да: “Дин адамзат тарыхында көптөгөн убакыттар бою бийлик кылган башкаруучу. Диний жашоо-табиятыбыздын алмустактан берки өзгөчөлүгү жана бизден эч убакта бөлүнбөгөн касиет”-деп, баса белгилеп кеткен.⁷

Адам жаратылган алгачкы күнүнөн бери, бардык жерде улуу жана кудуреттүү күчкө сыйынуу муктаждыгын сезген. Бул муктаждык болсо адамдагы диндик ишеним сезиминин тубаса экендигин далилдеп тургансыйт. Кураны Керимде: Улуу Алла Таала, “Сен, жалгыз кудайга ишенген адам катары, акыйкат динге, Алла Таала инсандарды кандай табиятта жаратса, жүзүңү ошону көздөй бур. Алла Тааланын жаратуусу өзгөрбөйт. Мына ушул туура дин, бирок, адамдардын көпчүлүгү муну билишпейт”-деп бул чындыкка ишаарат кылган. Аятта айтылган “табият”, Алла Таала адамды жаратып жатканда, анын табият түзүлүшүндө тубаса орун алган, жараткан теңирин таанууга болгон умтулуусу, ага ишеним байлоосу, ага баш ийүүсү, руханий жактан тазаруу сыяктуу позитивдүү багыттагы шык-жөндөм бар экендигине түшүндүрмө берет.. Башкача айтканда, “табият” Кудайды таануу жөндөмдүүлүгү болмокчу.⁸

Мусулман аалымдарынын көпчүлүгүнүн ою боюнча, жогоруда баяндалган арап тилиндеги “Фытыратуллах” термини Алланын дини дегенди түшүндүрөт. Алланын дини болсо, Ислам жана Кудайдын бирдигине ишенүү дини эле. Адамдар болсо, бул динди кабыл алууга жөндөмдүү табиятта жаратылган. Ошол себептен, Исламдан башка динди кабыл алган инсан, өз табиятынан алыстаган жана туура жолдон адашкан адам болуп эсептелет. Анткени, Куранда ачык түрдө белгиленген: Алла Тааланын акыркы жана чын дини-Ислам. Кимде-ким Исламдан башка динди кабыл алса, эч качан ал дин, Кудай таала тарабынан кабыл алынбайт.⁹

Ар бир адамдагы тубаса мүнөз, башкалардын жасаганын үйрөнүү, кабыл алуу максатында ээ болуу менен бирге, тышкы таасирлерге көз каранды болбогон, рефлекстик жана табигый мүнөздөгү шык-жөндөмдөр, адам баласынын өнүгүү стадиясында жана өзүнүн чөйрөсүндөгү факторлор менен карым-катнашка кирген учурда гана сырткы дүйнөдө реалдуулукка айланат. Арийне, “Ар бир наристе Кудай тааланы кабыл алууга жөндөмдүү рух менен жарык дүйнөгө келет. Кийин ата-энеси иудаист, христиан же мажуси (отко сыйынуучу) кылып тарбиялайт”¹⁰-деп хадисте белгиленгендей, адамдын диндик аң-сезиминин калыптануусунда, бала төрөлгөндө эле табиятында тубаса орун алган, Кудайдын бар экендигин кабыл алууга жөндөмдүү диндик сезим менен ата-эненин таасири катары белгиленген чөйрө факторунун бири-бирине болгон таасирлери негизги ролду ойнойт. Бул хадисте “ата-энеси аны иудаист, христиан же болбосо, мажуси кылып тарбиялайт”, деп баяндалып, бирок “мусулман кылып тарбиялайт” деп айтылбашы, адам баласынын жаратылышы

⁶ Hökelekli, a.g.e., s.252

⁷ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s.38, Ankara 1997.

⁸ Kurtubi, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Cami li ahkami'l-Kur'an* (ню. Ahmed Abdulalim el-Berduno), XIV, 29. Beyrut 1405/1985.

⁹ Караңыз, Али-Имран 3: 19, 85.

¹⁰ Buhari, “Cenaiz”, 79,80,93; “Sünnet”, 17; Müslim, “Kader”, 22,23,24,25.

Ислам динине туура келгендигин кыйыр мааниде түшүндүрүлүп, жаткандыгы. Бирок, чөйрөдөгү ар түрдүү шарттар, бул сезимди Ислам дининен башка дин жана диндик ишенимдин формасына жараша калыптандырып, өнүктүрүшү же болбосо бүтүндөй баарын акырындап жок болуусуна шарт түзүшү да мүмкүн. Ошондуктан, баланы туура жолдо б.а. Улуу Алла Тааланы таанып жана тастыктаган ак жолдо тарбиялап өстүрүү үчүн, ага оор келе турган эрежелерди колдонуунун зарылчылыгы жок, болгону баланы туура багытта тарбиялап өстүрүүдө, тоскоол боло турган жагымсыз шарттарды жоюу менен жаратылышында болгон табигый жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө шарт түзүп берүү жетиштүү. Анткени, кичинекей бала табиятын булганган чөйрөсүнүн таасиринде калбастан, руханий жана физиологиялык өсүп-өнүгүүсүндө туура жолго түшүп, тавхид (кудайдын бар экендигин таануу) ишениминде акыйкатты да таанып-билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ.

Жогоруда диндик ишеним сезими, инсандын табигый муктаждыгы экендигин айттык. Бирок, диндик жүрүм-турум бир гана бул муктаждыкка байланыштуу эмес. Ал муктаждыктын диндик жүрүм-турум формасына айлануусу үчүн, бул муктаждыкты канааттандыруучу ички дүйнөдөн келген “каалоо” сезиминин ойгонуусу керек. Анткени, табигый муктаждык, ал муктаждыкты канааттандыруудагы “каалоо” сезими менен чогуу, адамды аң-сезимдүү кыймыл-аракет жасоого түрткөн күч болуп эсептелет. Мына ушул “каалоо” сезими жана ниети болуп саналат. Арийне, Аз.Мухаммед пайгамбар да “Адамдардын бири-бирине жасаган мамилелери бир гана алардын ниеттерине карата бааланат.”¹¹ деп, бул чындыкка адамдардын көңүлүн бурган. Бул хадис ошондой эле учурда адамдык жүрүм-турумдун диндик, адеп-ахлактык баалуулугун, башкача айтканда бул жерде максаттын маанилүүлүгүн баса белгилеп жатат. Демек, адам баласынын диндик ишеним сезими табигый муктаждык болгону менен ал муктаждыкты канааттандыруу үчүн адамдык ички “каалоо” болбосо, анда ал позитивдүү кыймыл-аракетке айлана албашы бышык. Мына ушунун өзү кээ бир адамдардын, табигый түрдө диндик муктаждыктары болгону менен, туура жолду таба албай жашагандыктары жана дин системасынан тышкары, кээ бир идеология жана агымдарга дуушар болуп, аларга кошулуп кеткендиги жөнүндөгү далилдерге тыянак бермекчи. Анткени, бүткүл адамдарда диндик тубаса түшүнүк болгону менен, кээ бири бул муктаждыктарын калпыс канааттандырууда же болбосо, бул муктаждыктарды канааттандыруу үчүн кандайдыр бир каалосу пайда болбой жатат.

Башка тараптан болсо, инсандагы диндик ишеним сезиминин өнүгүп-өсүшүнө, канаттануусуна тоскоол болгон бир канча ички жана сырткы факторлор бар. Булар инсандагы дин сезиминин практикага айлануусу менен оң көрүнүштөгү кыймыл-аракет катары калыптануусуна тоскоолдук кылууда маанилүү роль ойношот.

Куранда айтылгандай, адам баласындагы диндик ишеним сезиминин убакыт өткөн сайын мокоп, акырында, жок болууга, алып келген ички, башкача айтканда психологиялык факторлордун негиздери болуп билимге эмес, теориялык билимге маани берүү,¹² жеке кызыкчылыгынын кулу болуу,¹³ ата-

¹¹ Buhari, “Bedü’l-vahy”. I.

¹² эл-Жазийе, 45/24; эл-Нежм, 53/27-28.

¹³ эл-Жазийе, 45/23; эл-Касас, 28/49-50.

бабалардын арбагына сыйынуу жана алардын мурастарын жашоого негиз кылуу,¹⁴ материалдык дүйнөгө мас болуу¹⁵ сыяктуу нерселер эсептелет.

Ал эми ички тоскоолдуктарды женген инсанды, тышкы шарттар күтүп турат. Булардын башында, динге каршы позициядагы бийлик башчылары¹⁶ жана аларга насаатчылык кылуучу социалдык катмардынайрым өкүлдөрү коомдогу аристократтык катмардын бир бөлүгү сыяктуу социалдык баскы жасоочу топтор жана ошол коомдогу идеологиялык баалуулуктардан тургандыгы маалым.

Бүткүл, бул тоскоолдук жагдайын түзгөн фольклор жоюлган кезде, адам баласынын диндик ишеним сезими өндүрүмдүү топуракта өсүп чыккан бак-дарак сыяктуу бүчүр байлап, гүл ачкан сымалы диндик жүрүм-турум түрүндө ишке ашат дагы, инсандын руханий жана адеп-ахлактык өсүп-өнүгүүсүн камсыз кылуу менен өз мекенин, элин бүткүл адамзатты ойлоп, аларга кызмат өтөөсүнө себепкер болот. Эгерде бул ишке ашпаса, тышкы басым жасоолордун айынан өөрчүбөй калган диндик ишеним сезим адам баласынын ички дүйнөсүндө регресске, тынчсызданууга, айласыздыкка, жактырбоочулукка жана душмандыкка жол ачып, жеке адамды дагы, коомду дагы кулатып жок кылууга жөндөмдүү компонентке айланып калышы мүмкүн. Анткени, табигый муктаждык болгон диндик ишеним сезимин зордук-зомбулук менен адам баласынын жаратылышынан алып салуу эч качан мүмкүн эмес. I кылымга жакын мезгил бою жүргүзүлгөн атеисттик күчтүү пропагандага карабай, өз ыйманын жана диндик ишенимин сактап калган Орто Азияда жашаган турк тилдүү элдерди буга эң сонун далил катары көрсөтө алабыз. Айрыкча, Ош жана анын тегерегинде жашаган элдердин көз карандысыздыкка жеткенден кийинки диний абалдары кескин түрдө өзгөрдү. Бул болсо баскы жасалган диндик ишенимге жагымдуу шарт түзүлүшү менен туура багытта өсүп-өнүгүп жаткандыгынан кабар берет.

Дин- бул жеке адамдарды бири-бирине жакындаштырган ыйык сезим жана коомдордун белгилүү мыйзам жана дисциплиналарга жараша өнүгүүсүн шарттап, акырында өнүккөн коомчулуктарга айландырган институт десек жаңылышпайбыз. Диндик туюм сезимдердин алсыроосу- адамдык жана коомдук маанидеги адеп-ахлактык жана укуктук нормалардын бузулушунун күчөшүнө, бара-бара анархияга алып барышы да ыктымал. Анткени, дин болбосо, адеп-ахлактуулук да өз маанисинен ажырап күч-кубатын жоготот.

XIX кылымдын II жарымында жана XX кылымдын баштарында илим чөйрөсүнү багытын өзгөртүп, философ жана илимпоздорго күчтүү таасир тийгизген Дарвинизм жана Позитивизмдин доорунан кийин, бүгүнкү күндө жеке адамдык жана коомдук жашоодо, диндин канчалык маанилуу роль ойногондугу айкындалып олтурат. Акыркы учурда, бүткүл дүйнөдө кайрадан динге кайтуу процесси өкүм сүрө баштады. Отуз беш жашка чейинки курактагы адамдар улгайгандарга караганда, динге көбүрөөк кызыккандыгы анкеталык суроолордун негизинде аныкталды. Ал эми дүйнө калкынын саны өскөн сайын, атеисттердин саны азайып жаткандыгы реалдуулук.

Бүгүнкү күндө диндин маанилүүлүгү артып жатат. Буга I жана II дүйнөлүк согуштар сыяктуу, дүйнөдөгү баардык элдерге таасири тийген чоң трагедиялардан кийин адамдарга тынчтыкты жана бакубатуулукту орнотобуз деп сөз берген материалисттик жана позитивисттик философияларга болгон

¹⁴ эл-Бакара, 2/170; эз-Зухруф, 43/22-23.

¹⁵ эл-Касас, 28/78-79; эл-Хумезе, 104/1-3.

¹⁶ эл-Араф, 7/75-76. 88.

ишеничтердин жоголушу себеп болду. Ошондой эле, дин философиясы, дин социологиясы жана дин психологиясы сыяктуу диндик билимдердин өнүгүү, илимий аң-сезим жана ой жүгүртүүнүн өсүшү, окумуштуулардын динге болгон кызыгуулары жана тарыхта болгондой эле, бүгүнкү күн да, дагы коомдук саясий жана улуттар аралык байланыштарда дин факторунун маанисинин өсүшү себеп болду.¹⁷

Диндин индивиддик жана коомдук жашоодо маанилүүсү орду болгондугу үчүн, азыркы дүйнөнүн цивилизациялуу өлкөлөрүндө, дин эркиндиги адам баласынын негизги укугу жана эркиндиктеринин эң маанилүү катары кабыл алынып, улуттар аралык макулдашуу жана баяндамаларда калыптанган укук системаларында конституциялык гарантияга алынган. Теңирге жана ыйык нерселерге тил тийгизүү, диний месхептин ишенимдерине акаарат кылуу, ибадат жана чокунуп сыйынууларга тоскоолдук мамиле жасоо, сыйынуу жайлары жана башка ушул сыяктуу жерлерде диний буюмдарды зыянга учуратуу, негизинен, жаза берүү укуктарынын ичинде орун алуу менен күнөө катары эсептелип жазаландырылган 1948-жылдын 10-декабрында кабыл алынган Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 18-статьясында бардык адамдар дин эркиндигине ээ экендиги жөнүндө баяндалат. Европа Кеңеши тарабынан 1950-жылдын 4-ноябрында Рим шаарында өткөрүлгөн бардык мамлекеттер аралык Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо максатындагы Европа макулдашуусунун 9-статьясында да бардык адамдардын дин эркиндигине ээ болгондуктары жөнүндө кеңири жазылган. Бул дин эркиндиги менен байланыштуу укуктуулук динин же болбосо максатын өзгөртүү эркиндиги менен дин же болбосо пикирин индивидуалдык же коомдук формада, ачык түрдө же болбосо өзгөчө түрдө үйрөтүү жана ибадат сыяктуу жолдор менен өз миссиясын аткаруу эркиндигин да өз ичине камтый тургандыгы айтылган. Ал эми Түркия жумуриятынын 1982-жылы кабыл алынган Конституциясында болсо, дин эркиндигинин гаранты болуп 24-статья эсептелет. Ушул эле сыяктуу бул нерселер Кыргыз республикасынын конституциясында да гарантияга алынган.

Жыйынтыктап айтарыбыз, адам баласынын жаратылышындагы диндик ишеним сезими эң ыйык болуп эсептелет. Ал сезим адам менен кошо жаралган, аны менен жашап жатат жана жарык дүйнөдө курчап турган мезгил да аны менен кошо жашоосун уланта берери калетсиз. Дин эркиндиги адам баласынын эң негизги укугу жана эркиндиктеринин бири. Бул эркиндикти жок кылууга аракеттенген терс көрүнүштөрдүн баары адамзатка каршы жасалган мамилени туюндурат жана адамдык абийир менен эсептешпеген эң чоң кылмыш катары эсептелет.

¹⁷ bk. Günay Tümer, "Din" md. DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) IX, 318; Yavuz Kerim, "Din Psikolojisi" md. DİA, IX, 343.